

Socialinio darbo klientų tyrimai

Vaikų raidos rizikos ir apsauginiai veiksniai

Jolita BUZAITYTĖ-KAŠALYNIENĖ

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius

El. paštas; jolita.kasalyniene@fsf.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje remiantis ekologiniu sisteminiu požiūriu į vaiko raidą aptariami vaikų raidos rizikos ir apsauginiai veiksniai. Gilinamasi į rizikos ir apsauginių veiksnių sampratą, šios srities tyrimų teorines prielaidas ir metodologinius sunkumus, pateikiama šios srities tyrimų rezultatų apžvalga, aptariamos šių tyrimų bei streso ir atsparumo tyrimų sąsajos. Tyrimai rizikos bei apsauginių veiksnių ir atsparumo srityje padeda numatyti nepageidaujamus vaikų raidos padarinius mažinančias, kompensuojančias bei sušvelninančias prevencines ir intervencines socialinės pedagoginės pagalbos vaikams strategijas. Socialinė pedagoginė pagalba turi būti skirta mažinti rizikos veiksnius ir stiprinti apsauginius veiksnius.

Pagrindiniai žodžiai: rizikos veiksnys, apsauginis veiksnys, atsparumas, ekologinis sisteminis požiūris, vaikų raidos padariniai.

Įvadas

Vaikai auga ir bręsta įvairiose susijusiose ir dažnai viena kitą talpinančiose sistemose. Pavyzdžiui, vaikas auga šeimoje, mokosi mokykloje, abi šios sistemos yra tam tikroje kaimynystėje arba bendruomenėje, vaikas sutinka ir įsitraukia į toje kaimynystėje gyvenančių bendraamžių ratą, bendruomenė yra tam tikrame mieste, o miestas valstybėje. Kiekviena šių sistemų yra organizuotas veiklos ir išteklių rinkinys, kuris egzistuoja tam tikrose socialinėse ir fizinėse ribose, ir kiekviena daro poveikį vaiko raidai, nes turi savo tikslus, taisykles, vaidmenis ir galią, o tai reguliuoja socialinius mainus, lemia veiklos pobūdį ir išteklių panaudojimą.

Vaiko elgesio modeliai sistemoje susiformuoja dėl abipusės vaiko ir kitų sistemos narių priklausomybės. „Elgesys priklauso nuo grįžtamojo ryšio ir vystosi spirale. A asmens poelgis daro įtaką B asmens poelgiams, o šis turi įtakos A asmens poelgiams ir t. t.“ (Henggeler, Borduin, 1990: 14). Ekologinio požiūrio pradininkas Bronfenbrenner (1979) teigė, kad žmogiškoji raida – tai progresuojanti ir nuolatinė abipusė akomodacija tarp aktyvaus, augančio asmens ir besikeičiančios artimiausios aplinkos, kurioje tas asmuo gyvena. Šią akomodaciją taip pat veikia artimiausios aplinkos santykiai ir platesni ekonominiai, kultūriniai, ideologiniai, politiniai kontekstai (aplinkos), kuriuose šios sistemos yra įstrigusios. Toks požiūris leidžia nagrinėti asmenį aplinkoje ir aplinką asmenyje, nes keitimosi su įvairiais aplinkos aspektais dėka vyksta nuolatinė asmens adaptacija aplinkoje, o abipusė adaptacija vyksta tada, kai asmuo sugeba keistis ir tų pokyčių dėka augti, aplinka šiuos pokyčius palaiko prie jų prisitaikydama (Wormer, 1995). Pavyzdžiui, gimus kūdikiui keičiasi jo tėvų santykiai, tėvų santykiai su vaiko seneliais, tėvų laisvalaikio leidimo būdai, įpročiai, draugų ratas, arba, vaikui sulaukus paauglystės, formuojantis jo tapatumui, pomėgiams, interesams,

pamažu savarankiškėjant, turi keistis tėvų lūkesčiai, reikalavimai, taisyklės, elgesys su vaikais ir pan.

Bronfenbrenner (1979) asmens aplinką suskirstė į keturis regionus, kurių kiekvienas įstrigęs kitame ir yra apibrėžiamas pagal artimumą asmeniui arba sąveikos su asmeniu pobūdį: mikrosistema, mezosistema, egzosistema ir makrosistema. Autoriaus vaiko aplinkos suskirstymas į regionus atkurtas paveiksle, jame pavaizduotos ne visos, o tik jam svarbiausios sistemos, kurios priklauso nuo konkretaus vaiko.

Mikrosistemų regionui priklauso visos sistemos, kuriose asmuo tiesiogiai dalyvauja ir sąveikauja, t. y. kuria asmeninius santykius, atlieka vaidmenis. Esminės šio regiono sistemos yra šeima, mokykla, bendraamžių grupė, kaimynystė ir kt. (Bronfenbrenner, 1979). Vaikui augant, keičiantis jo amžiui, brandai ir interesams, keičiasi ir jo mikrosistemos, pvz., darželį keičia mokykla, chorą keičia sporto mokykla ir pan. Vaikų patirtis mikrosistemose tiesiogiai formuoja jų požiūrį į pasaulį, vertybes, jų tapatumą ir įsitikinimą apie save (Garbarino, 1992).

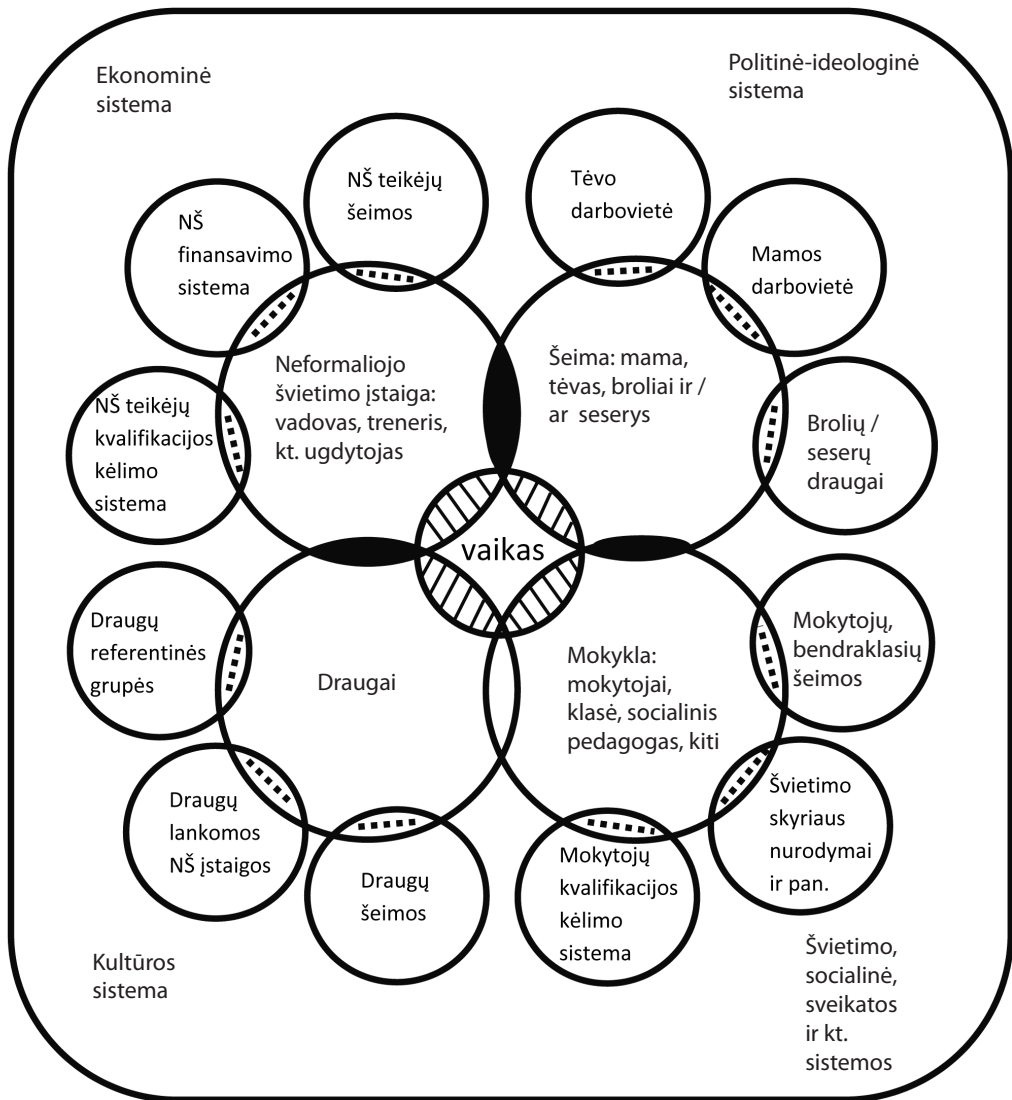
Mezosistemų regionui atstovauja mikrosistemų ryšiai. Bronfenbrenner (1979) pabrėžia, kad mezosistema „susideda iš santykių ar sąveikų tarp dviejų ar daugiau aplinkų, kuriose augantis asmuo aktyviai dalyvauja“ (25 p.). Pvz., paaugliams labai svarbios mezosistemos yra tėvų ir draugų, tėvų ir mokytojų tarpusavio santykiai. Stiprūs ir pozityvūs įvairių mikrosistemų ryšiai sudaro palankų kontekstą vaikų raidai.

Egzosistemų regione asmuo tiesiogiai nedalyvauja, tačiau jame dalyvauja jo mikrosistemų nariai, pvz., šiam regionui priklauso mamos darbovietė, tėvo draugų ratas, mokytojos šeima ir kt., o įvykiai šiose sistemose paveikia situacijas ir aplinkybes asmens mikrosistemose (Bronfenbrenner, 1979). Pvz., mamos nesėkmės darbe paveiks jos emocinę būklę, elgesį namuose ir santykius su vaiku, tėvas, pakurstytas draugų kalbų, grįžęs namo imsis „auklėti“ žmoną ir vaikus, o skyrybas išgyvenanti mokytoja užsisklės, nutols ir nustos rūpintis savo mokiniais.

Makrosistemų regionas yra labiausiai nutolęs nuo augančio vaiko ir atspindi plačias ideologines ir institucines visuomenės struktūras, tai politinė, ekonominė, švietimo, sveikatos apsaugos ir kt. sistemos. Jos kuria ekonomines, socialines, kultūrines ir kt. sąlygas, kurios arba apriboja vaikų galimybes, susilpnina žemesnio lygio aplinkos funkcionavimą ir vaikų raidą pastato į pavojų, arba kuria galimybes ir palankias raidai sąlygas. Pavyzdžiui, ekonomikos nuosmukio laikotarpiu didėja nedarbas, sumažėjus šeimų pajamoms, didėja asmeninių santykių įtampa, vienam šeimos nariui netekus darbo, kinta įprasti vaidmenys, daugėja tėvų depresijos atvejų, todėl didėja socialinių paslaugų ir socialinės paramos poreikis. Tačiau kartu mažėja ir valstybės biudžetas, surenkama mažiau mokesčių, todėl mažiau lėšų skiriama socialinėms, švietimo, sveikatos priežiūros ir kt. paslaugoms.

Taigi vaiko raidą lemia daugybė susijusių veiksnių: vaiko asmeninių biologinių ir psichologinių savybių, jo aplinkos arba sistemų, kuriose jis gyvena, savybių ir asmeninių bei aplinkos veiksnių sąveikos. Bandant „išrūšiuoti“ santykinę biologinių, socialinių sąveikų ir įvairių aplinkos sąlygų įtaką vaikų raidai, nėra lengva nustatyti, kur yra priežastis, o kur – pasekmė. Priežastinė seka, bent jau linijinė galbūt net neegzistuoja. Todėl Frazer (1997) sako, kad ekologinis požiūris į asmens raidą leidžia kalbėti apie rizikos ir apsauginius vaikų raidos veiksnius nelaikant jų priežastimis. Šių veiksnių atskleidimas yra reikšmingas praktikai, nes gali nurodyti intervencijos ir prevencijos kryptis (Frazer, 1997).

Ekologinis sisteminis požiūris buvo suformuluotas prieš dvidešimt penkerius metus, tačiau ligšiol išliko aktualus ir plačiai mokslininkų naudojamas, jis suteikė pagrindą daugybei tyrimų Lietuvoje ir užsienyje. Šią teorinę priegą naudoja įvairių mokslo sričių atstovai – psichologai,



Pav. Vaiko aplinkos skirstymas į regionus, sudarytas remiantis Bronfenbrenner (1979) ekologiniu ir sisteminiu požiūriu

Paveikslas legenda: ištisomis linijomis žymimos sistemų ribos, sistemų sankirtos žymi regionus: mikrosistemų – brūkšneliais, mezosistemų – juodas užpildas, egzosistemų – taškeliais, makrosistemos supa arba talpina savyje visus kitus regionus

edukologai, socialiniai darbuotojai, socialiniai pedagogai ir kiti, iš dalies ši prieiga yra tarpdalykinė, ji leidžia susikalbėti įvairioms mokslo ir profesinėms bendruomenėms. Trūksta straipsnių, kurie apimtų dvidešimties metų laikotarpio ekologinio sisteminio požiūrio teorinėje prieigoje vykdytus tyrimus užsienyje. Tyrimai nusitaiko į tam tikrus rizikos ir apsauginius veiksnus ir į tam tikras tiriamųjų grupes, pavyzdžiui, rizikos veiksnių tyrimai vykdomi visoje populiacijoje, ir atliekami skerspjūvio lyginimai, apsauginių veiksnių tyrimai atliekami pažeistų vaikų grupėse

ir dažnai jie būna ilgalaikiai. Tačiau trūksta apžvalginių straipsnių, leidžiančių pamatyti tyrimų įvairovę ir sisteminančių įvairių mokslo sričių atskleistus mokslinius faktus. Todėl šiam straipsniui yra keliami šie probleminiai klausimai: kokią rizikos ir apsauginių vaikų raidos veiksmų sampratą pateikia ekologinis sisteminis požiūris, kokie rizikos ir apsauginių veiksmų pastarųjų dvidešimties užsienyje vykdytų tyrimų rezultatai, kokios galimos nepageidaujamų vaikų raidos padarinių prevencijos kryptys.

Šio straipsnio tikslas – aptarti rizikos ir apsauginių veiksmų sampratą, apžvelgti kai kuriuos užsienio tyrimų nustatytus vidinius ir išorinius vaikų raidos rizikos ir apsauginius veiksmus.

Šiam straipsniui parengti naudojamas mokslinės literatūros analizės metodas. Analizei imami užsienio įvairių mokslo sričių straipsniai, besiremiantys ekologine sistetine perspektyva ir pristatantys rizikos ir apsauginių veiksmų tyrimų rezultatus. Vykdamas straipsnių atranką vadovautasi tokiais kriterijais: imami tyrimai, kuriuose dalyvauja mokyklinio amžiaus vaikai ir jaunimas, neįtraukiami medicinos srities tyrimai, kuriuose tiriami somatinių ligų rizikos veiksniai, orientuojamasi į tokių nepageidaujamų raidos rezultatų veiksmus, kaip antai asocialus ar nepageidautinas elgesys, ankstyvas iškritimas iš mokyklos, psichotropinių medžiagų vartojimas, depresija, ketinimai nusižudyti ir / ar savižudiškos mintys ir pan. Dėl straipsnio apimties į analizę nebuvo įtraukti nutukimo rizikos veiksmų tyrimai, taip pat neišnešiotų arba gimusių itin mažo svorio vaikų apsauginių veiksmų tyrimai; tai dvi sąlygiškai naujos ir pastaruoju metu itin plačiai tiriamos temos.

Pagal minėtus kriterijus į atranką pateko mokslo žurnalų straipsniai iš šių mokslo sričių: vaikų, paauglių, šeimos, asmenybės, raidos ir socialinės psichologijos; psichiatrijos, vaikų ir paauglių, smurto prieš vaikus bei apleistumo ir mokyklos socialinio darbo; vaikų ir šeimos studijų; švietimo, miesto ir bendruomenių sociologijos, pediatrijos ir moterų sveikatos. Straipsnyje tyrimai grupuojami pagal temas: rizikos veiksmų ir apsauginių veiksmų ir kiekvienoje šioje grupėje dar skiriami vidiniai ir išoriniai veiksniai. Tyrimų grupavimo pagal laikotarpius buvo atsisakyta, pastebėjus, kad vėlesni tyrimai papildo anksčiau vykdytų tyrimų rezultatus, tačiau naudoja sudėtingesnius tyrimo dizainus ir statistinės analizės metodus, pvz., skerspjūvio tyrimus keičia ilgalaikiai tos pačios grupės tyrimai, koreliacinę analizę – daugiavariacinę regresinę analizę ir pan. Straipsnyje aptariami ne tik teoriškai numanomi, bet ir tyrimų atskleisti, patvirtinti nepageidaujamus vaikų raidos padarinius skatinantys ir nuo jų apsaugantys veiksniai.

Rizikos veiksniai

Rizikos veiksnys pagal Coie et al. (1993), Kirby, Fraser (1997), Whitney, Renner, Herrenkohl (2010), Christens, Peterson (2012) – tai bet koks poveikis ar įtaka, didinantis problemos užsimezgimo ar atsiradimo, esamos problemos didėjimo arba jos palaikymo tikimybę. Pabrėžiama, kad rizikos veiksniai gali ne tik sukelti ar suformuoti prielaidas problemai atsirasti, bet ir gali palaikyti anksčiau užsimezgasias problemas arba paskatinti jų tolesnį progresavimą. Rizika paprastai yra apibrėžiama kaip veiksnys ar keletas veiksmų, sudarančių galimybę susiformuoti nepageidaujamiems rezultatams, neigiamiems reiškiniams ar padariniams, pavyzdžiui, iškristi iš mokyklos nebaigus dešimties klasių, elgesio problemoms, teisės pažeidimams, narkotikų, alkoholio bei kitų kvaišalų vartojimui, savižudybėms, valgyto sutrikimams, depresijoms ir kt. Richman, Fraser (2001) riziką apibrėžia kaip vieną ar daugiau veiksmų, kurie didina nepageidaujamų raidos padarinių vaiko arba jaunuolio gyvenime susiformavimo tikimybę.

Rizikos tyrimai kilo iš medicinos srities. Terminas „esantis rizikoje“ (*at risk*) taip pat yra „pasiskolintas“ iš medicinos ir reiškia, jog individas yra labiau linkęs į tam tikrą ligą ar sutrikimą nei vidutinis individas. Socialiniuose ir sveikatos moksluose rizikos veiksniai naudojami ateities padariniams nuspėti ir yra nusakomi tikimybėmis (Fraser, 1997).

Rizikos veiksniai gali būti individualūs bruožai (vidiniai) ir savybės arba aplinkos sąlygos (išoriniai). Pavyzdžiui, Smokowski (1998) kalba apie rizikos bruožus ar savybes kaip apie individualias predispozicijas, padidinančias pažeidžiamumą neigatyviems padariniams. Jis skiria genetinius ar biologinius veiksnius (mokymosi sutrikimus, hiperaktyvumą, mažą gimimo svorį ir kt.) ir socialines charakteristikas (rizikuoti linkęs temperamentas).

Aplinkos veiksniai – aplinkos sąlygos ar aplinkybės, vedančios prie rizikos. Pavyzdžiui, Richman ir Fraser (2001) įvardija tokius aplinkos veiksnius: vieno iš tėvų netekimas dėl skrybių, atsiskyrimas arba mirtis, gyvenimas kaimynystėje, kur didelis nusikalstamumas, socialinė suirutė ir skurdas ir kt. Smokowski (1998) šiuos veiksnius dar suskirsto į tiesioginius, tai yra tas aplinkybes ar sąveikas, kuriose asmuo dalyvauja (mikroaplinkos regionas): netinkamas auklėjimas, bendraamžių spaudimas ir kt., – netiesioginius, kuriuose individas nedalyvauja, bet kurie turi įtakos jo raidai ir sąveikai su artimaisiais (mezoaplinkos ir makroaplinkos regionai): didelis nusikalstamumas ar nedarbas, skurdas ir kt. problemos kaimynystėje, teritorinėje arba mokyklos bendruomenėje.

Taip pat rizikos veiksniai skiriami į bendrus ir specifinius (Galinsky, Fraser, Richman, 1999; Goldstein, Faulkner, Wekerle, 2013; Morris, et al. 2014). Specifiniai rizikos veiksniai yra susiję su konkrečiais neigiamais padariniais, o bendri – siejami su keletu padarinių. Tačiau toks skyrimas yra sąlyginis. Tarkim, Benard (1991) tvirtina, kad tėvų alkoholizmas yra specifinis rizikos veiksnys, lemiantis vaikų alkoholio vartojimą, tačiau jis gali būti ir bendras, jei kalbėtume apie kitas vaikystės problemas. Kita vertus, toks skyrimas yra problemiškas ir dėl to, kad daugelis neigatyvių reiškinių yra susiję, o jų poveikis turi kaupiamųjų savybių, t. y. tam tikrą problemą dažniausiai nulemia keletas neigiamų veiksnių derinys. Todėl Garmezy (1994), Sameroff et al. (1999), Buehler, Gerard (2013), Wright, Fagan, Pinchevsky (2013) mano, kad svarbiau nagrinėti rizikos veiksnių skaičių ir jų kaupimosi efektą nei specifiškumą. Pavyzdžiui, yra daugybė kelių, kuriais eidami vaikai tampa smurtautojais, todėl specifinis modelis negalės jų visų paaiškinti. Smurtauojančio elgesio, kaip ir kitų problemų, atsiradimo neįmanoma tiksliai nuspėti, tačiau keleto rizikos veiksnių derinys gali leisti daryti prielaidą, kad yra „didelė“ rizika šiam elgesiui atsirasti arba „maža“, jei šių veiksnių nėra (Fraser, 1997; Buehler, Gerard, 2013).

Rutter (1987); Randolph, Fraser, Orthner (2006) siūlo vietoje sąvokos „veiksny“ vartoti sąvoką „procesas“, nes pirmoji pasižymi statiskumu ir neatskleidžia, kodėl ir kaip susiformuoja neigiami raidos padariniai. Bogenschneider (1996) toliau plėtoja šią mintį ir teigia, kad, planuojant socialines paslaugas ar intervencines strategijas, svarbesni tokie rizikos procesai, kaip antai tėvų priežiūra (kontrolė) ir mažas įsipareigojimas mokyklai, nes juos galima keisti arba pasiekti pokyčių, o tokių rizikos veiksnių, kaip antai šeimos sudėtis, dydis, šeimos alkoholizmo istorija ir pan., negalima pakeisti.

Tyrimai rizikos srityje yra susiję su streso tyrimais, nes stresas yra susijęs su daugybe psichologinių ir elgesio problemų: depresija, nerimu, bandymu nusižudyti, asocialiu elgesiu ir kt. (Compas, 1987). Stresas – „tai įvykis, situacija ar situacijų derinys, kuriame asmuo suvokia, jog reikalavimai viršija jo gebėjimą ramiai reaguoti ar atsakyti“ (Smith, 1997: 232). Čia rizikos veiksnys yra suprantamas kaip stresorius. Stresoriai – situacijos ar įvykiai, kurie sukelia stresą (Smith, 1997). Kai kurie autoriai „rizikos veiksnio“ sąvoką vartoja lygia greta su sąvoka „stre-

sorius“, tačiau kai kurie jas skiria. Pavyzdžiui, Rutter (1994) analizuoja streso ir rizikos tyrimų sričių skirtumus. Ji teigia, kad rizikos tyrimuose pasitenkinama statistiniais tam tikrų veiksmų ir neigiamų padarinių ryšiais, patvirtintais longitudinaliais tyrimais. O streso tyrimai atsižvelgia į prasmę, kurią rizikos veiksmui suteikia individas, nes nuo jo suvokimo priklauso reakcija į stresą ir galimi neigiami padariniai. Dauguma rizikos veiksmų gali būti laikomi stresoriais, tačiau ne visi stresoriai – rizikos veiksniais, ypač kai kalbame apie kasdienius rūpesčius ir visiems būdingus (raidos) pereinamuosius laikotarpius. Tačiau tiek stresoriams, tiek rizikos veiksmams būdingas kaupiamasis poveikis, kuo jų daugiau, kuo daugiau aplinkybių, kuriomis yra patiriamas stresas, kuo ilgesnė streso trukmė, tuo didesnė tikimybė būsiant nepageidaujamų padarinių.

Tyrimai rodo, kad skurdas, žemas socialinis ekonominis statusas ir mažos pajamos yra bendras rizikos makroaplinkos veiksnys, susijęs su daugybe nepageidaujamų padarinių: smurtu prieš vaikus ir apleistumu (Vondra, 1990), asocialiu elgesiu (Gupta, Ford-Jones, 2014), nusikalstamumu (Hawkins et al., 1992), emocinėmis ir mokymosi problemomis (Felner et al., 1995), ankstyvu iškritimu iš mokyklos (Randolph et al., 2006), depresija ir savižudiškais ketinimais (Dunn et al., 2013). Skurdas yra rizikos veiksnys, nes išteklų trūkumas sukelia daugybę stresorių. Vaikai, gyvenantys skurde, dažniau serga, negauna pakankamo socialinio palaikymo, jų šeimos patiria daugiau streso, tėvai dažniau išgyvena depresiją (Parker, Greer, Zuckerman, 1988; Gupta, Ford-Jones, 2014; Wang et al., 2011; DeRose et al., 2014). Galima išskirti bent tris procesus, kaip skurdas tampa bendru rizikos veiksmu:

1. Skurdas mažina šeimos išteklius, todėl jo tiesioginis poveikis pasireiškia tinkamo maisto, aprangos, pastogės ir kitų pagrindinių reikmenų trūkumu.
2. Skurdas riboja vaikų galimybes gauti tinkamas sveikatos priežiūros paslaugas. Vaikai negauna profilaktinių paslaugų arba pagalba nesuteikiama laiku, todėl tokių šeimų vaikai naudojami greitosios pagalbos paslaugomis arba yra gydomi tada, kai liga jau įsisenėjusi.
3. Skurde gyvenančiose šeimose trūksta palaikymo, stimuliavimo, vyrauja chaotiški santykiai (Hart, Risley, 1995). Tyrimai rodo, kad ekonominiai sunkumai susiję su tėvų kančia, psichologine įtampa ir skurdžiomis šeimos valdymo, vaikų priežiūros ir ugdymo praktikomis (Larner, Collins, 1996). Jaunos, vienišos, nedirbančios, socialinio palaikymo neturinčios motinos dažniau išgyvena depresiją (Wang et al., 2011).

Motinių depresija ankstyvame vaikų amžiuje susijusi su vaikų kognityvia raida ir elgesio sutrikimais, depresiją išgyvenančių motinų vaikai yra žemesnio intelekto ir dažniau turi asociales elgesio apraiškų pradinėje mokykloje (Gupta, Ford-Jones, 2014). Paaugliai, kurių motinos išgyveno depresiją jų ankstyvame amžiuje, turi menkesnius socialinius įgūdžius nei jų bendraamžiai (DeRose, et al., 2014). Depresiją išgyvenančių tėvų (vyrų) paaugliai vaikai dažniau serga depresija, žaloja save arba bando žudyti (Gupta, Ford-Jones, 2014). Moterys paauglystėje, o vėliau ir suaugusiame amžiuje dažniau serga depresija nei vyrai. Tėvų išgyventa depresija vaikystėje sulaukusioms pilnametystės merginoms turi didesnių padarinių nei vaikinams, jos dažniau serga depresija ir jų depresijos simptomai yra stipresni nei vaikinų (Morris et al., 2014).

Skurdas ir kiti socialiniai kultūriniai veiksniai sukuria ir palaiko rizikos grandines, pavyzdžiui, žemas socialinis ekonominis statusas gali padidinti stresą šeimoje, kuris sukelia prieštaringą nenuoseklią auklėjimo praktiką, o pastaroji didina vaikų įvairių elgesio problemų riziką. Pavyzdžiui, JAV nacionalinis skurdo ir smurto prieš vaikus tyrimas atskleidė, kad valstijose, kuriose aukštesnis skurdo lygis, yra dažnesni ir smurto prieš vaikus atvejai (Eckenrode, et al., 2014).

Bendras rizikos veiksnys yra visoks smurtas prieš vaikus šeimoje: apleistumas, fizinė, seksualinė ar psichologinė prievarta. Skriaudžiami ar apleisti vaikai labiau nei kiti linkę į asocialų, agresyvų elgesį ir nusikalstamumą (Dunn, et al., 2013), taip pat jie dažniau nei kiti turi įvairių psichosocialinių ir psichikos sutrikimų (Mrazek, Haggerty, 1994). Ketinusių nusižudyti suaugusiųjų tyrimai rodo, kad ketvirtadalis jų patyrė fizinę ar seksualinę prievartą būdami jaunesni nei 18 metų (Calder, McVean, Yang, 2010). Vaikystėje patirtas smurtas, ypač bet kuriame tarpsnyje patirtas fizinis smurtas, didina jaunų suaugusiųjų depresiją ir savižudiškas mintis. Tačiau vaiko amžius, kuriame patiriamas smurtas, yra svarbus veiksnys, pavyzdžiui, fizinis smurtas, patirtas ikimokyklinio amžiaus (3–5 metai), didina depresijos ir savižudiškų ketinimų tikimybę 77 proc., o seksualinis – 147 proc., palyginti su smurtu, patirtu paauglystėje (Dunn, et al., 2013).

Galimi du aiškinimo, kaip patirtas smurtas padidina vaikų pažeidžiamumą, būdai. Pirmasis remiasi prisirišimo teorija, teigia, kad kūdikio ir globėjo prisirišimo problemos trukdo sėkmingai vaikų adaptacijai. Tėvų smurtas prieš vaikus neleidžia susiformuoti ryšiui tarp kūdikio ir mamos ar tėvo, o tinkamas ryšys tarp jų yra laikomas būtina vaiko raidos sąlyga. Ryšio trūkumas ankstyvojoje vaikystėje turi neigiamų padarinių vėlesnei raidai ir brendimui.

Antrasis aiškinimo būdas remiasi socialinio išmokymo ir kognityvios raidos teorijomis. Jos teigia, kad dėl patirto smurto vaikai susidaro neadaptyvias kognityvias schemas, jie išmoksta įtariai ir priešiška elgtis kitų vaikų ir suaugusiųjų, ypač nepažįstamųjų, atžvilgiu, susidaro negatyvų savivaizdį ir žemai save vertina (Rutter, 1994). Dodge, Bates, Pettit (1990) tyrimai parodė, kad smurtą patyrę vaikai yra linkę agresyvų elgesį laikyti efektyviu siekdami asmeninių tikslų. Fraser (1996) teigia, kad patyrę smurtą ar apleisti vaikai pasaulį suvokia kaip priešišką jiems. Kita vertus, jie neturi vaidmenų modelių, kurie padėtų išmokti tinkamų socialinių problemų sprendimo būdų, todėl tarpasmeninėje sąveikoje jie naudoja agresyvų stilių, kuris didina riziką patirti mokykloje nesėkmę, pasukti nusikalstamu keliu ar kitų problemų.

Tyrimai rodo, kad dažni konfliktai ir nesutarimai tarp tėvų yra susiję su vaikų psichologiniais sunkumais, narkotikų vartojimu ir kitu antivisuomeniniu elgesiu (Emery, Forehand, 1994; Farrington et al., 1993; Hawkins et al., 1992; Dunn et al., 2013). Emery, Forehand (1994) teigia, kad dažnas tėvų tarpusavio priešiškus ir kovos sumažina vaikų jautrumą konfliktinėms situacijoms ir pateikia netinkamą problemų sprendimo modelį. Apskritai tėvų tarpusavio konfliktai trukdo gerai atlikti tėvų pareigas, todėl vaikai lengviau pasiduoda aplinkos poveikiui ir negatyviai bendraamžių įtakai. Malik, Rohner (2012) nustatė, kad jei moterys jaučiasi atmetos (apleistos) jų vyrų, tai šių moterų vaikai jaučia motinų atmetimą, bet ne tėvų. Jei vyrai jaučiasi atmeti (apleisti) savo žmonų, tai šių vyrų vaikai jaučia tėvų atmetimą, bet ne motinų.

Nepatenkintas saugumo poreikis taip pat yra bendras rizikos veiksnys, susijęs su daugeliu nepageidaujamų vaikų raidos padarinių. Susidūrimas su pavojumi, pavojaus arba nesaugumo suvokimas mokykloje ir bendruomenėje trukdo mokiniams atsiskleisti ir ugdyti savo gebėjimus mokykloje.

Tyrimai rodo, kad jauni žmonės prievartos aktų liudininkai ar aukos turi tokių emocinių sunkumų: potrauminis streso sutrikimas (Berton, Stabb, 1996), neviltis ir / arba smurtinės mirties laukimas (Hinton-Nelson, Roberts, Snyder, 1996), generalizuotas psichologinis sielvartas ar kančia, nerimas (Jenkins, Bell, 1994). Jenkins ir Bell (1994) nustatė vidutinį koreliacinį stebėtų (liudininkai) prievartos aktų kaimynystėje ir sunkumų mokykloje ryšį, o Hill et al. (1996) tyrimas parodė, kad yra vaikų stebėtos prievartos ir tėvų nusiskundimų dėl jų elgesio problemų ryšys.

Bowen ir Bowen (1999) 6–12 klasių mokinių tyrimo rezultatai atskleidė, kad yra prievartos aktualumo bendruomenėje, negatyvios bendraamžių kultūros rodiklių ir lankomumo ryšys. Buvo nustatytas silpnas šių rodiklių ir pažangumo ryšys, tačiau Walters ir Bowen (1997) tyrimai rodo, kad prievarta kaimynystėje gali netiesiogiai per pablogėjusį lankomumą ir padidėjusias elgesio problemas laikui bėgant neigiamai paveikti pažangumą.

Prievarta mokykloje, taip pat agresyvus mokinių elgesys kitų mokinių atžvilgiu kelia tiesioginę grėsmę fiziniam ir emociniam saugumui, taip pat netiesiogiai mažina švietimo prieinamumą, galimybes ir mokymosi kokybę. Lochman ir kt. (1987) nustatė, kad moksleivių fizinė ir verbalinė agresija pamokos metu turi neigiamą poveikį bendraklasių mokymuisi, nes atitraukia mokytojų dėmesį ir mažina mokymui ir mokymuisi skirtą laiką. Bowen ir kt. (1998) rizikoje esančių pagrindinės ir vidurinės mokyklos moksleivių tyrimai atskleidė, kad yra suvokto pavojaus mokykloje ar nesaugumo jausmo ir negalėjimo susikaupti, pasitikėjimo savimi ir gebėjimo vykdyti mokyklos reikalavimus bei iššūkių ryšys. Bowen, Bowen (1999) tyrimas parodė, kad yra mokykloje vartojamos prievartos, saugumo jausmo ir lankomumo bei elgesio problemų ryšys.

Wright et al. (2013) atliko ilgalaikį tyrimą, kaip jaunuolių alkoholio ir marihuanos vartojimas susijęs su patirtu smurtu mokykloje, bendruomenėje, šeimoje ir prieš vaikus, kuris atskleidė kaupiamąjį efektą. Smurtas bendruomenėje arba iš tėvų patiriamas smurtas reikšmingai didina tikėtai marihuanos vartojimą. Tačiau smurtas, patiriamas įvairiose gyvenimo srityse, šeimoje, mokykloje, bendruomenėje, labai didina tiek alkoholio, tiek marihuanos vartojimą. Vienus metus trukusio smurto patirtis didina alkoholio ir marihuanos vartojimą praėjus trejiems metams po smurto.

Visi vaikai susiduria su didesne ar mažesne rizika, tačiau ne visi vaikai, susiduriantys su didele rizika, patiria nesėkmę, „tik viena trečioji vaikų, esančių rizikoje, patiria neigiamus padarinius“ (Kirby, Fraser, 1998: 14). Mokslininkai, stengdamiesi atsakyti į klausimą, kodėl vieniems vaikams geriau sekasi įveikti riziką nei kitiems, pradėjo apsauginių veiksmų ir atsparumo tyrimus.

Apsauginiai veiksniai

Apsauginiai veiksniai – tos išorinės ar vidinės jėgos, kurios padeda vaikams pasipriešinti, sumažinti arba įveikti riziką. Tai teigiamos jėgos, kurios prisideda prie pozityvių rezultatų rizikos akivaizdoje, jos atideda, nuslopina arba neutralizuoja negatyvius padarinius (Fraser, 1997; Garnezy, 1994, Benard 1991; Kirby, Fraser 1997; Rutter, 1987; Christens, Peterson, 2012). Apsauginiai veiksniai skirstomi į tris grupes: individualius (intelektas, streso įveikimo strategijos, humoro jausmas ir kt.), šeimos (geri tarpusavio santykiai arba darna šeimoje, šeimos parama, tradicijos ir ritualai) ir aplinkos (galimybė gauti socialinę paramą iš kitų artimų žmonių, darnūs santykiai bendruomenės lygmeniu, kaimynystės saugumas) veiksmus (Richman, Fraser, 2001; Christens, Peterson, 2012).

Apsauginiai veiksniai pagal poveikį gali būti kompensuojantys arba slopinantys. Kompensuojantys apsauginiai veiksniai tiesiogiai mažina probleminės situacijos poveikį. Jie rizikos veiksmų akivaizdoje proporcingai mažina negatyvių padarinių tikimybę. Pavyzdžiui, Farrington (1996) nustatė negatyvią, nuosaikią intelekto ir delinkventinio elgesio koreliaciją. Tai rodo, kad intelektas turi nedidelį, bet „tiesioginį“ poveikį delinkventiniam elgesiui, kuo aukštesnis intelektas, tuo mažiau delinkventinio elgesio apraiškų.

Slopinantis ar švelninantis poveikis yra tada, kai apsauginis veiksnys sąveikauja su rizikos veiksmu. Sakykim, intelektas labiau apsaugo nuo delinkventiškumo vaikus, gyvenančius skurde,

nei vaikus, turinčius geras materialines sąlygas. Švelninantis poveikis yra matuojamas vertinant jo sąveiką su kitais rizikos veiksniais, pavyzdžiui, intelektas sąveikauja su skurdu ir mažina jo poveikį (Richman, Fraser, 2001).

Rutter (1987) mano, kad reikia analizuoti apsauginius procesus (taip pat kaip ir rizikos procesus, o ne veiksnius). Apsauginiai procesai, anot jos, tai individualūs arba aplinkos saugikliai, kurie didina jaunuolių gebėjimą priešintis stresiniams gyvenimo įvykiams ir skatina prisitaikymą ir kompetenciją. Apsauginiai procesai nėra rizikos priešybės (priešingybės), nes jie neveda prie konkrečių raidos rezultatų, apsauginiai procesai veikia tik pavojaus akivaizdoje. Pavyzdžiui, šeimoje, kuriose nebuvo šeiminių nesantaikos, geri vaikų santykiai su bent vienu iš tėvų neleido nuspėti psichologinių problemų. Tačiau tarp vaikų, turėjusių psichologinių problemų ir augusių šeimose, kuriose tėvai nesutarė, nuolat kivirčijosi, vienas prieš kitą smurtavo, tik tai vienas ketvirtadalis vaikų turėjo gerus santykius su bent vienu iš tėvų, kiti trys ketvirtadaliai jų neturėjo.

Apsauginis efektas (poveikis) fiksuojamas tada arba tiems individams, kurie yra veikiami rizikos veiksnių ar procesų, bet nesudaro skirtumų ar poveikio tiems individams, kurie su rizika nesusiduria. Taigi tie procesai, kurie stresinėmis gyvenimo aplinkybėmis apsaugo jaunos žmonės nuo nepageidaujamų raidos padarinių, esant mažam stresui nebūtinai leidžia nuspėti geresnius rezultatus.

Vieni autoriai teigia, kad apsauginiai veiksniai yra tiek asmeniniai bruožai, tiek aplinkos savybės, pavyzdžiui, Bogenschneider (1996) įvardijami „apsauginiai procesai“ žymi tiek asmeninius, tiek aplinkos aspektus. Kiti apsauginiams veiksniams priskiria tik tai aplinkos savybes, o asmeninius bruožus – atsparumo veiksniais. Toliau aptariama atsparumo sąvoka.

Ieškant apsauginių veiksnių, kurie neutralizuoja potencialius rizikos rezultatus ir skatina pozityvią individų adaptaciją, radosi atsparumo sąvoka, kuri mokslinėje literatūroje buvo pristatyta kaip psichologinis konstruktas, žymintis asmens adaptyvumą ir kompetenciją (Richman, Rosenfeld, Bowen, 1998). Ilgą laiką tyrėjų pastangos buvo skirtos deviantinio elgesio, psichopatologijų ir anomalijų analizei, siekiant išsiaiškinti jų priežastis, apraiškas ir požymius, tačiau aštuntojo dešimtmečio pabaigoje susiformavo nauja tyrimų kryptis, kuri stengėsi suprasti, kas yra „normalu“, kur slypi sveikatos priežastys, kas padeda sėkmingai adaptacijai, socializacijai akivaizdžios grėsmės akivaizdoje (Garmezy, 1994; Rutter 1987).

Mokslinėje literatūroje atsparumas apibūdinamas trimis būdais:

1. Prilyginamas įveikai ir apibūdinamas kaip „pastangos atkurti arba išlaikyti vidinę ar išorinę pusiausvyrą žmogiškosios veiklos priemonėmis: mintimis ir veiksmais, – reikšmingos grėsmės akivaizdoje“ (Masten, Best, Garmezy, 1990: 430). Įveikia tai kognityvios ir elgesio pastangos patenkinti vidinius ir / ar išorinius asmens išteklius, viršijančius reikalavimus.
2. Traktuojamas kaip atsigavimas po patirtos traumos (prievartos, nelaimingo atsitikimo ir pan.) (Apfel, Simon, 1996; Rosenfeld, Lakad, Cohen, 2001).
3. Apsauginių veiksnių įsiterpimas tarp rizikos ir padarinių, arba streso ir įveikos. Pavyzdžiui, Rutter (2001) teigia, kad atsparumas reiškia, jog kažkieno gyvenimas nusisėkė, nepaisant aplinkybių, kėlusių pavojų psichopatologijai išsivystyti. Arba Vance (2001, 43–44 p.) – „atsparumas – tai asmens galėjimas pakilti virš nepalankių aplinkybių ir sėkmingai gyventi išvengiant rimtų psichikos sutrikimų, priklausomybių, nusikaltamo elgesio ar problemiškų socialinių santykių“. Goldstein et al. (2013) vidiniam atsparumui priskiria tokias asmenines savybes: kantrumas, sąveikumas, pripažinimas, kad neįmanoma visko sukontroliuoti, arba neapibrėžtumo tolerancija, neigiamų emocijų valdymas, sunkumų priėmimas kaip iššūkių ir augimo galimybių.

Taigi minėti mokslininkai sutinka, kad atsparumą apibūdina sėkmingas atsakas į nepalankias aplinkybes, ir jį mano esant asmenine savybe ar charakteristika. Tačiau Galinsky et al. (1999), Richman, Fraser (2001), Goldstein et al. (2013) atsparumą apibrėžia individualių savybių ir aplinkos išteklių sąveika. Atsparumas susiformuoja asmeninėms savybėms aktyviai sąveikaujant su aplinkoje esančiais ištekliais. Vaikas, kuris maksimaliai panaudoja išteklius arba tiesiog gauna iš jų naudos, net ir didelės grėsmės akivaizdoje pasiekia pozityvių rezultatų, gali būti pavadintas atspariu. Taigi atsparumas susiformuoja nebūtinai individualių savybių dėka. Jis pasireiškia tada, kai susiduria didelė rizika ir ištekliai – nesvarbu, ar šie ištekliai asmeniniai, ar aplinkos.

Atsparumas nėra paprasta suma arba rizikos ir apsauginių veiksnių pusiausvyra, atsparumas priklauso nuo konteksto arba aplinkos, t. y. vienoje aplinkoje vaikas gali sėkmingai funkcionuoti, o kitoje patirti nesėkmę. Tyrimai rodo, kad kontekstas formuoja „atsparias“ reakcijas, suteikdamas galimybes ir apdovanojimus už adaptyvų elgesį, pavyzdžiui, nors ir gabus mokinys, bet niekada neturėjęs palaikančio, bet reiklaus mokytojo, gali būti nepažangus, ir atvirkščiai, jo gabumai gali atsiskleisti prie kito mokytojo (Richman, Fraser 2001). Taigi nors atsparumas gali būti apibrėžiamas kaip individuali reakcija, tačiau ją sukelia ir laikui bėgant palaiko konteksto arba aplinkos veiksniai (Henggeler, Hoyt, 2001; Goldstein et al., 2013).

Nepaisant minėtų skirtumų, visuose atsparumo apibrėžimuose yra išskiriami trys aspektai:

- 1) susidūrimas su didele ar reikšminga rizika, pavojumi, nepalankiomis aplinkybėmis, stresu;
- 2) rizikos ar pavojaus įveikimas;
- 3) adaptacija, sėkminga socializacija arba pozityvios raidos padariniai, viršijantys prognozuotus rezultatus arba lūkesčius.

Atsparumas nėra statinė individo savybė, o sudėtingas apsauginis procesas, priklausantis nuo situacijos ir raidos stadijos (Rutter 1987). Ilgalaikiai tyrimai rodo, kad tai, kas atsparumą palaiko vaikystėje, nebūtinai tinka paaugliams ar suaugusiems, vadinasi, atsparumas yra dinaminis reiškinys, kurio savybės kinta laikui bėgant ir individui bręstant, brandumas pasižymi didesniu atsparumu, todėl atsparumo tyrimuose privalu atsižvelgti į raidos etapą (Haynes, 2001).

Richman, Bowen (1997) atsparumo apibrėžimams būdingas dviprasmiškumas, kuris yra greičiau taisyklė nei išimtis. Tyreėjams dažniausiai nepasiseka atskirti atsparumo-rezultato nuo atsparumo-proceso, taip pat atsparumo indikatorių nuo prediktorių (*predictors*). Todėl šios sampratos kritikai klausia, ar atsparumas reiškia „būti“, „daryti“ ar „turėti“.

Daugiausiai diskusijų kyla dėl to, kokia rizika gali būti laikoma „reikšminga“, kokie padariniai gali būti laikomi „sėkmingi“, ir kada galime pasakyti, kad lūkesčiai buvo viršyti. Sakykim, ar mokinys, kuriam gresia iškristi iš mokyklos, turi baigti dešimtmetę mokyklą būdamas tarp geriausių klasės mokinių, kad būtų laikomas atspariu? Ar pats dešimtmetės mokyklos baigimo faktas yra pakankamai reikšmingas? Šie klausimai kelia ne atsparumo apibrėžimo, o matavimo, įvertinimo arba metodologines problemas.

Atsparumo ir apsauginių veiksnių tyrimų yra atliekama daug, šiame straipsnyje aptariami tiksliai kai kurie iš jų. Werner (1989) didelės rizikos vaikų tyrimai parodė, kad tokios asmeninės savybės, kaip antai socialumas ir humoro jausmas, gebėjimas siekti ir gauti suaugusiųjų paramą, savęs vertinimas, susidedantis iš pasitikėjimo savimi, priėmimo ir optimizmo, turi apsauginę vertę. Rutter (1985) atsparumo tyrimų rezultatai parodė, kad atspariems priskirti vaikai pasižymėjo gebėjimu spręsti problemas ir tikėjo savo asmeniniu efektyvumu. Luthar ir Zingler (1992) tyrimai atskleidė intelekto ir socialinės kompetencijos sąsajas su atsparumu. Visos šios savybės taip pat yra streso įveikos šaltiniai, t. y. padeda įveikti stresą. Whitney et al. (2010) nustatė, kad dalyva-

vimas neformaliojo švietimo veikloje, religingumas arba tikėjimo išpažinimas, tėvų priėmimas ir palaikymas yra svarbūs apsauginiai veiksniai rizikuojantiems iškristi iš mokyklos abiejų lyčių jaunuoliams, tačiau tėvų ir bendraamžių nepritarimas asocialiam elgesiui yra svarbus apsauginis veiksnys tikrai mergaitėms.

Goldstein et al. (2013) nustatė, kad paliekančių globą jaunuolių vidinis atsparumas yra reikšmingai teigiamai susijęs su dalyvavimu religinėse bendruomenėse bei globėjų kontrole ir neigiamai susijęs su pastarųjų rūkymu, priklausomybe nuo nikotino ir depresijos požymiais. Įvairių rūšių smurtą patyrusių vaikų grupėje silpnesnė depresijos požymių raiška nustatyta tada, kai buvo didesni vidinio atsparumo įverčiai. Vadinas, vidinis atsparumas atlieka kompensuojančio ir apsauginio veiksnio vaidmenį, nes silpnina depresijos požymių raišką smurtą patyrusių ir globą paliekančių jaunuolių grupėje, o vidinį atsparumą stiprina globėjų kontrolė (Goldstein et al., 2013).

Mokslininkai pripažįsta bendraamžių grupės įtaką paauglystėje, tačiau labai svarbus tos grupės pobūdis ar polinkiai. Tyrimai rodo, kad rizikos vaikai yra linkę šalintis bendraamžių arba agresyviai ir priešiskai elgtis, todėl šie vaikai patenka į panašių neadaptyvaus elgesio paauglių grupes, kurios pastiprina deviantinį elgesį. Todėl kartais prisirišimas prie draugų, kurie turi elgesio problemų, t. y. vartoja alkoholį, narkotikus, padarę teisės nusižengimų, yra susijęs su padidėjusia paauglių deviacija (Rutter, 1985). Tačiau apskritai ryšiai su bendraamžiais ir socialiai priimtina veikla turi apsauginę vertę. Gebėjimas užmegzti palaikančius draugiškus santykius yra atsparumo požymis, vaikai, turintys išlavintus socialinius įgūdžius, turi daugiau draugų ir palaiko geresnius santykius su bendraamžiais (Rutter, 1994; Goldstein et al., 2013).

Bandura (1982) aprašė procesą, kurio metu kompetencija padėdama vaikams susiformuoti as efektyvumą (asmens įsitikinimą apie jo efektyvumą) atlieka apsauginę funkciją. Mokslininkas mano, kad sėkmė vienoje srityje ar aplinkoje padidina vaiko nuomonę apie save, kad jis ar ji yra efektyvus ar sėkmingas, kartu padidėja motyvacija veikti pozityviai ir kitoje aplinkoje. Tyrimai rodo, kad patirta sėkmė didina as efektyvumą (Brooks, 1994; Rutter, 1985). As efektyvumas gerina adaptaciją, įveiką, pasiekimus įvairiais sąveikų lygmenimis. Nors nėra aišku, ar as efektyvumas turi poveikį akademinėi, socialinei ar sportinei sėkmei mokykloje, tačiau tyrimai rodo, kad sėkmė mokykloje apsaugo vaikus nuo nusikalstamumo, priklausomybių, ankstyvo nėštumo ir kitų socialinių problemų (Carnahan, 1994; O'Donell, Hawkins, Abbott, 1995).

Dažnai aukštas savęs vertinimas yra priskiriamas prie apsauginių veiksmų arba siejamas su atsparumu. Tyrimai rodo, kad jis padeda atsigaivti po prievartos ir kitų socialinių bei sveikatos problemų (Garmezy, 1994; Masten et al., 1990). Paprastai išskiriama keletas savęs vertinimo aspektų, pavyzdžiui, Brooks (1994) išskyrė individo jausmus ir nuomonę apie savo kompetenciją ir vertę, gebėjimą ne vengti iššūkių, bet juos priimti, mokytis tiek iš sėkmės, tiek ir nesėkmės, gerbti save ir kitus. Taip apibrėžtas savęs vertinimas apima ir as efektyvumą. Savęs vertinimas kaip apsauginis mechanizmas veikia drauge su arba per kitus apsauginius veiksmus, tokius kaip antai dalyvavimas užklasinėje veikloje, atsakomybė už įvairius namų ruošos ar priežiūros darbus (Werner, 1989).

Masten, Coatsworth (1998) svarsto, kad atsparumo požymiai ar savybės neturi priežastinio pobūdžio, dažnai nusakomi tik tam tikra koreliacija, ryšio stiprumu, kuris neparodo ryšio krypties, todėl aukšto savęs vertinimo negalima vienareikšmiškai vertinti. Gali būti, kad aukštas savęs vertinimas yra kompetencijos pasekmė, o ne jos priežastis, todėl pastangos kelti savęs vertinimą norint padidinti kompetenciją, neduos rezultato. Kita vertus, Hughes, Cavell, Grossman (1997) paauglių tyrimai rodo, kad agresyvūs berniukai nerealiai aukštai save vertina, todėl aukštas savęs vertinimas gali būti ne tik apsauginis, bet ir rizikos veiksnys.

Tyrimai rodo, kad yra teigiamas socialinio palaikymo ir pageidaujamų raidos rezultatų ryšys, pavyzdžiui, socialinis palaikymas didina mokymosi motyvaciją (Goodenow, 1993), įvykių kontrolės mokykloje jausmą (Bowen et al., 1998), gebėjimą įveikti kasdienius mokyklos sunkumus (Richman et al., 1998), prisitaikymą mokykloje (Dubow et al., 1991), namų darbams skiriamą laiką ir lankomumą (Rosenfeld et al., 1998). Taip socialinis palaikymas tiesiogiai ar netiesiogiai pagerina akademinis pasiekimus ir kompetencijas mokykloje, taip pat pažymius, egzaminų ir testų rezultatus (Goldsmith, Albrecht, 1993; Cutrona et al., 1994). Šeimos, bendraamžių ir mokytojų socialinis palaikymas didina savęs vertinimą ir suvoktą mokyklos reikšmę, taip pat apsaugo nuo psichologinių problemų, smurtinio elgesio ir alkoholio, narkotikų vartojimo (Christens, Peterson, 2012).

Nėra aišku, kaip socialinis palaikymas pozityviai paveikia mokyklos rezultatus, tačiau yra keletas paaiškinimo būdų. Albrecht ir Adelman (1987) mano, kad palaikanti komunikacija sumažina neapibrėžtumo jausmą ir padeda palaikymo gavėjui stresinėmis situacijomis jausti (manyti), kad jis kontroliuoja situaciją, o ne atvirkščiai, todėl jis realiau mato galimas perspektyvas, galimybes gauti pagalbą iš kitų ir pan. Clark (1991), Benard, (1991), Coie ir kt. (1993), Richman, Bowen (1997) Christens, Peterson, (2012) ir kiti mokslininkai mano, kad socialinis palaikymas apskritai prisideda prie vaiko raidos bei prisitaikymo mokykloje ir atlieka apsauginio veiksnio vaidmenį, nes tyrimai rodo, kad vaikai, esantys nesėkmės mokykloje rizikos grupėje, gauna mažiau socialinio palaikymo nei tokiai grupei nepriskiriami vaikai. Rosenfeld et al. (1998) analizavo mokinių, esančių rizikos grupėje, ir šiai grupei nepriskirtų mokinių socialinės paramos šaltinius (teikėjus), paaiškėjo, kad rizikos grupės mokinių pagrindinis ir vienintelis socialinio palaikymo šaltinis buvo tėvai, o antros grupės moksleiviai socialinį palaikymą gavo ir iš mokytojų, draugų.

Socialinis palaikymas turi tiesioginį ir netiesioginį poveikį vaikų elgesiui. Jausmas, kad esi palaikomas, ir ištekliai, kylantys iš globėjyškų socialinių santykių, skatina vaikų, patiriančių įvairius aplinkos stresorius, raidą (Seifer et al., 1992; Werner, 1989). Reikšmingų suaugusiųjų globa ir palaikymas, buvimas šalia padeda vaikams įveikti daugelį sunkumų ir išvengti problemų. Reikšmingas suaugęs nebūtinai turi būti tėvas ar mama, tai gali būti senelis ar kitas giminaitis, mokytojas, socialinis darbuotojas ar savanoris iš visuomeninių organizacijų, tačiau jis yra prosocialaus elgesio modelis, padeda susiformuoti savęs vertinimą, teikia informaciją, pataria, nukreipia, apsaugo nuo aplinkos stresorių (Masten et al., 1990). Motinų pasitikėjimas savimi ir šiltumas atlieka apsauginį vaidmenį skurde gyvenantiems afroamerikietiškos kilmės vaikams. Šilti emociniai ryšiai su motina lemia geresnę kognityvią raidą ir pasiekimus pradinėje mokykloje (Watkins-Lewis, Hamre, 2012). Luthar, Zigler (1991) prevencinių programų tyrimai atskleidė, kad socialinis palaikymas atlieka apsauginę funkciją, nes didelės rizikos vaikams ir jų šeimoms skirtos palaikančiosios paslaugos skatina pozityvius raidos rezultatus.

Rizikos ir apsauginių veiksnių tyrimų reikšmė praktikai

Rizikos ir apsauginių veiksnių bei atsparumo samprata ir tyrimų šioje perspektyvoje rezultatai suteikia pagrindą suprasti socialines ir sveikatos problemas, įvertinti socialinės pedagoginės pagalbos poreikį, planuoti pagalbą, kurti intervencines ir prevencines programas bei vertinti šių programų efektyvumą.

Jų pagrindu susiformavo nauja prevencinių programų perspektyva, kuri įvardijama atsparumo perspektyva (Fraser, Richman 2001; Smokowski, 1998; Christens, Peterson, 2012; Newland, 2014). Atsparumo perspektyva leidžia aprašyti tiek tuos vaikus, kurių socializacija buvo sėkminga – baigė mokyklą, toliau mokosi arba dirba ir susirado artimą draugą/ę – tiek tuos, kurie patyrė

nesėkmę – nebaigė mokyklos, pasuko nusikalstamu keliu, tapo priklausomi nuo narkotikų, mėgino nusižudyti ir pan.

Vienoda terminija padeda įvairių sričių: švietimo, psichologijos, psichiatrijos, sveikatos, socialinio darbo ir kt. mokslininkams ir praktikams naudotis ne tik savo srities, bet ir kitų sričių mokslininkų atradimais, taip pat skatina tarpdalykinį susikalbėjimą ir bendradarbiavimą, siekiant gerinti paslaugas vaikams ir šeimoms (Richman, Fraser, 2001).

Atsparumo perspektyva siūlo dvi pagrindines praktikos (intervencijos) strategijas: mažinti riziką, stiprinti apsauginius veiksnus ir procesus (Richman, Fraser, 2001; Coatsworth, Pantin, Szapocznik, 2002; Christens, Peterson, 2012; Newland, 2014). Rizikos ir apsauginiai veiksniai paveikia vaikų raidą trijų sistemų lygmeniu: 1) asmenines psichosocialines ir biologines savybes; 2) šeimos, mokyklos, kaimynystės aplinkybes; 3) platesnės aplinkos sąlygas. Socialinės pedagoginės pagalbos teikėjų dėmesio centre turi būti vaikų asmeninių įveikos būdų sąveikos su aplinkos sąlygomis laukas ir susilietimo vieta, o tikslas užtikrinti atitiktį, pirma, vaikų poreikių ir jų tenkinimo galimybių, antra, vaikų kompetencijų, įveikos gebėjimų ir jiems aplinkos keliamų reikalavimų. Tai reiškia, kad intervencijos turi siekti pokyčių dviem kryptimis tuo pačiu metu: viena vertus, stiprinti vaikų įveikos gebėjimus ir augimo potencialą, kita vertus, gerinti aplinkos sąlygas.

Išvados

Ekologinis sisteminis požiūris nurodo, kad rizikos veiksnys yra asmeninė savybė arba išorinė sąlyga, vaiko aplinkos savybė, didinanti nepageidaujamų vaiko raidos padarinių, priklausomybių, deviantinio elgesio, iškritimo iš mokyklos ir kt., tikimybę. Pavieniai rizikos veiksniai nėra nei būtinos, nei pakankamos sąlygos nepageidaujamiems raidos padariniams atsirasti, tačiau lemtingos gali būti jų sankaupos arba tam tikri deriniai.

Tyrimai rizikos veiksnių srityje rodo, kad skurdas yra bendras rizikos veiksnys, mažinantis šeimų išteklius, ribojantis vaikų galimybes laiku gauti kokybiškas sveikatos priežiūros, formaliojo ir neformaliojo švietimo paslaugas. Skurde gyvenančiose šeimose dažni chaotiški, nedarūs, įtempti tėvų tarpusavio santykiai, tėvai išgyvena depresiją, stokoja santykių valdymo, vaikų priežiūros ir auklėjimo kompetencijų. Šiose šeimose vaikams trūksta palaikymo, stimuliacijos, dažniau sutrinka jų socialinė, emocinė, kognityvi raida, jie dažniau turi elgesio sutrikimų, serga depresija, žaloja save, turi savižudiškų minčių, jų menčiau išlavinti socialiniai įgūdžiai.

Šeimoje patirtas smurtas didina vaikų socialiai nepriimtina elgesį, depresiją, nerimą, savižudiškas mintis bei bandymus nusižudyti ir psichikos sutrikimus. Šeimoje, mokykloje, kaimynystėje stebėję smurtą vaikai išgyvena kančią, neviltį, nerimą, patys laukia smurtinės mirties. Tyrimų nustatyta, kad smunka smurto apraiškas mačiusių vaikų pažangumas, padaugėja jų socialiai nepriimtino elgesio apraiškų, pablogėja mokyklos lankomumas, padidėja psichotropinių medžiagų vartojimas. Mokykloje patiriamos patyčios ir smurtas trikdo mokymą ir mokymąsi, todėl sumažėja švietimo prieinamumas ir kokybė.

Apsauginiai veiksniai – aplinkos sąlygos arba asmeninės savybės, padedančios išvengti nepageidaujamų raidos padarinių esant nepalankioms augimo sąlygoms, t. y. didelei rizikai. Apsauginiai veiksniai nėra rizikos veiksnių priešybės, nes jie nesukelia konkrečių raidos rezultatų, jie veikia tik rizikos arba nepalankiomis raidai sąlygomis.

Rizikoje esančių vaikų tyrimai rodo, kad socialinės kompetencijos, humoro jausmas, gebėjimas siekti ir gauti suaugusiųjų palaikymą, asertyvumas, optimizmas, gebėjimas spręsti problemas, aukštesnis intelektas, dalyvavimas neformaliojo švietimo veikloje, tikėjimo išpažinimas

atlieka apsauginę funkciją ir didina vidinį atsparumą, t. y. padeda išvengti nepageidaujamų raidos padarinių. Gebėjimas užmegzti ir palaikyti pozityvius santykius su suaugusiais ir bendraamžiais yra atsparumo požymis, kuris padeda pasiekti pripažinimą ir palaikymą iš socialiai priimtino elgesio bendraamžių grupės ir atsispirti socialiai nepriimtino elgesio bendraamžių grupės įtakai.

Tėvų, bendraamžių, mokytojų, kitų reikšmingų suaugusiųjų socialinis palaikymas susijęs su didesne mokymosi motyvacija, įvykių kontrole ir gebėjimu spręsti sunkumus mokykloje ir pan. Globą paliekančių jaunuolių tyrimai rodo, kad apsauginį vaidmenį atlieka tokie išoriniai veiksniai, kaip antai globėjų kontrolė ir priklausymas religinei bendruomenei. Reikšmingų suaugusiųjų globa, buvimas šalia ir palaikymas padeda vaikams įveikti daugelį sunkumų, jie atlieka prosocialaus elgesio modelio vaidmenį, padeda susiformuoti savęs vertinimą, pataria, nukreipia, teikia informaciją, apsaugo nuo aplinkos stresorių, nerimo ir pan.

Siekiant stiprinti vaikų atsparumą socialinė pedagoginė pagalba turi būti skirta mažinti rizikos veiksnius ir stiprinti apsauginius veiksnius. Specialistų intervencijos turi siekti pokyčių dviem kryptimis, tiek stiprinti vaikų įveikos gebėjimus, socialines kompetencijas, pasitikėjimą savo jėgomis, tiek aplinkos sąlygas, pavyzdžiui, užtikrinti tėvų, mokytojų, kitų reikšmingų suaugusiųjų socialinį palaikymą, kelti vaikų amžių, brandą ir kompetencijas atitinkančius reikalavimus, sudaryti galimybes išgyventi sėkmę, gerinti tėvų tarpusavio santykius, padėti jiems spręsti tarpusavio konfliktus, didinti vaikų ugdymo ir elgesio valdymo kompetencijas, mažinti smurto namuose, kaimynystėje, mokykloje apraiškas ir kt.

LITERATŪRA

- Albrecht, T. L.; Adelman, M. B. 1987. Communicating Social Support: A Theoretical Perspective in T. L. Albrecht & M. B. Adelman (Eds.), *Communicating Social Support* (18–39). Newbury Park, CA: Sage.
- Apfel, R. J.; Simon, B. (Eds.). 1996. Minefields in their Hearts in *The Mental Health of Children in War and Communal Violence*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bandura, A. 1982. Self-Efficacy Mechanisms in Human Agency, *American Psychologist*, 37, 122–147.
- Benard, B. 1991. *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in The Family, School and Community*, Portland, OR: Western Center For Drug-Free Schools and Communities.
- Berton, M. W.; Stabb, S. D. 1996. Exposure to Violence and Post-Traumatic Stress Disorder in Urban Adolescents, *Adolescence*, 31, 489–498.
- Bowen, N. K.; Bowen, G. L. 1999. Effects of Crime and Violence in Neighbourhoods and Schools on the School Behaviour and Performance of Adolescents, *Journal of Adolescent Research*, 14, 319–342.
- Bowen, G. L.; Richman, J. M.; Brewster, A.; Bowen, N. 1998. Sense of Coherence, Perception of Danger at School, and Teacher Support Among Young at Risk of School Failure. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 15, 273–286.
- Bronfenbrenner, U. 1979. *The ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brooks, R. B. 1994. Children at Risk: Fostering Resilience and Hope, *American Journal of Orthopsychiatry*, 64, 545–553.
- Bogensneider, K. 1996. An Ecological Risk/Protective Theory for Building Prevention Programs, Policies, and Community Capacity to Support Youth, *Family Relations*, 45, 127–138.
- Buehler, C.; Gerard, J. 2013. Cumulative Family Risk Predicts Increases in Adjustment Difficulties across Early Adolescence, *Journal of Youth & Adolescence*, 42, 6, 905–920.
- Calder, J.; McVean, A.; Yang, W. 2010. History of Abuse and Current Suicidal Ideation: Results from a Population Based Survey, *Journal of Family Violence*, 25, 2, 205–214.
- Carnahan, S. 1994. Preventing School Failure and Dropout in R. J. Simeonsson (Ed.), *Risk, Resilience, and Prevention: Promoting the Well-being of all Children* (103–124). Baltimore: Paul H. Brooks.
- Christens, B.; Peterson, N. 2012. The Role of Empowerment in Youth Development: A Study of Sociopolitical Control as Mediator of Ecological Systems' Influence on Developmental Outcomes, *Journal of Youth & Adolescence*, 41, 5, 623–635.

- Clark, M. L. 1991. Social Identity, Peer Relations, and Academic Competence of African-American adolescents, *Education and Urban Society*, 24, 41–52.
- Coatsworth, J.; Pantin, H.; Szapocznik, J. 2002. Familias Unidas: A Family-Centered Ecodevelopmental Intervention to Reduce Risk for Problem Behavior among Hispanic Adolescents, *Clinical Child & Family Psychology Review*, 5, 2, 113–132.
- Coie, J. D.; Watt, N. F.; West, S. G.; Hawkins, J. D.; Asarnow, J. R.; Makman, H. J.; Ramey, S. L.; Shure, M. B.; Long, B. 1993. The Science of Prevention: A Conceptual Framework and Some Directions for a National Research Program, *American Psychologist*, 48, 1013–1022.
- Compas, B. E. 1987. Stress and Life Events During Childhood and Adolescence, *Clinical Psychology Review*, 7, 275–302.
- Cutrona, C. E.; Cole, V.; Colangelo, N.; Assouline, S. G.; Russel, D. W. 1994. Perceived Parental Social Support and Academic Achievement: An Attachment Theory Perspective, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 369–378.
- DeRose, L.; Shiyko, M.; Levey, S.; Helm, J.; Hastings, P. 2014. Early Maternal Depression and Social Skills in Adolescence: A Marginal Structural Modelling Approach, *Social Development*, 23, 4, 753–769.
- Dodge, K. A.; Bates, J. E.; Pettit, G. S. 1990. Mechanisms in the Cycle of Violence. *Science*, 250, 1678–1683.
- Dubow, E. F.; Tisak, J.; Causey, D.; Hryshko, A. 1991. A Two-Year Longitudinal Study of Stressful Life Events, Social Support, and Social Problem Solving Skills: Contributions to Children's Behavioural and Academic Adjustment, *Child Development*, 62, 583–599.
- Dunn, E.; McLaughlin, K.; Slopen, N.; Rosand, J.; Smoller, J. 2013. Developmental Timing of Child Maltreatment and Symptoms of Depression and Suicidal Ideation in Young Adulthood: Results From the National Longitudinal Study of Adolescent Health, *Depression & Anxiety* (1091–4269), 30, 10, 955–964.
- Eckenrode, J.; Smith, E.; McCarthy, M.; Dineen, M. 2014. Income Inequality and Child Maltreatment in the United States, *Pediatrics*, 133, 3, 454–461.
- Emery, R. E.; Forehand, R. 1994. Parental Divorce and Children's Well-Being: A Focus on Resilience in R. J. Haggerty, L. R. Sherrod, N. Garmezy, M. Rutter (Eds.), *Stress, Risk and Resilience in Children and Adolescents: Processes, Mechanisms and Interventions* (64–99). New York: Cambridge University Press.
- Farrington, D. P. 1996. The Explanation and Prevention of Youthful Offending in Hawkins (Ed.), *Delinquency and crime* (68–148). New York: Cambridge University Press.
- Felner, R. D.; Brand, S.; Dubois, D. L.; Adan, A. M.; Mulhall, P. F.; Evans, E. 1995. Socioeconomic Disadvantage, Proximal Environmental Experiences, and Socioemotional and Academic Adjustment in Early Adolescence: Investigation of a Mediated Effects Model, *Child Development*, 66, 774–792.
- Fraser, M. W. 1997. The Ecology of Childhood: A Multisystem Perspective. In M. F. Fraser (Ed.), *Risk and Resilience in Childhood: An Ecological Perspective* (1–10). Washington, DC: NASW Press.
- Galinsky, M. J.; Fraser, M. W.; Richman, J. M. 1999. Risk, Protection and Resilience: Toward a Conceptual Framework for Social Work Practice, *Social Work Research*, 23(3), 131–144.
- Garmezy, N. 1994. Reflections and Commentary on Risk, Resilience, and Development. In Haggerty, R. J.; Sherrod, L. R.; Garmezy, N.; Rutter M. (Eds.), *Stress, Risk and Resilience in Children and Adolescents: Processes, Mechanisms, and Interventions* (1–18). Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldsmith, D.; Albrecht, T. L. 1993. The Impact of Supportive Communication Networks on Test Anxiety and Performance, *Communication Education*, 42, 142–158.
- Goldstein, A.; Faulkner, B.; Wekerle, C. 2013. The Relationship Among Internal Resilience, Smoking, Alcohol Use, and Depression Symptoms in Emerging Adults Transitioning out of Child Welfare, *Child Abuse & Neglect*, 37, 1, 22–32.
- Goodenow, C. 1993. Classroom Belonging Among Early Adolescent Students: Relationships to Motivation and Achievement, *Journal of Early Adolescence*, 13, 21–43.
- Gupta, S.; Ford-Jones, E. 2014. Recognizing and Responding to Parental Mental Health Needs: What Can We Do Now? *Pediatrics & Child Health* (1205–7088), 19, 7, 357–361.
- Henggeler, S. W.; Borduin, C. M. 1990. Family Therapy and Beyond: A Multisystemic Approach to Treating Behaviour Problems of Children and Adolescents, Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Henggeler, S. W.; Hoyt, S. W. 2001. Multisystemic Therapy with Serious Juvenile Offenders and Their Family in J. M. Richman, M. K. Fraser (Eds.) *The Context of Youth Violence, Risk and Protection* (115–132). Westport: Praeger.

- Hart, B.; Risley, T. R. 1995. Meaning Differences in the Everyday Experience of Young American Children. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Hawkins, J. D.; Catalano, R. F.; Miller, J. Y. 1992. Risk and Protective Factors for Alcohol and other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention, *Psychological Bulletin*, 112, 64–105.
- Haynes, A. B. 2001. Childhood Resilience: A Developmental Model to Promote Positive Outcomes Despite Adversity. Unpublished doctoral dissertation, School of Professional Psychology Berkeley/Alameda, California.
- Hill, H. M.; Levermore, M.; Twaite, J.; Jones, L. P. 1996. Exposure to Community Violence and Social Support as Predictors of Anxiety and Social and Emotional Behaviour among African American Children, *Journal of Child and Family Studies*, 5, 399–414.
- Hinton-Nelson, M. D.; Roberts, M. C.; Snyder, C. R. 1996. Early Adolescents Exposed to Violence: Hope and Vulnerability to Victimization, *American Journal of Orthopsychiatry*, 66, 346–353.
- Hughes, J. N.; Cavell, T. A.; Grossman, P. B. 1997. A Positive View of Self: Risk or Protection for Aggressive Children? *Development and Psychopathology*, 9, 75–94.
- Jenkins, E. J.; Bell, C. C. (1994). Violence among Inner City High School Students and Post-Traumatic Stress Disorder in S. Friedman (Ed.), *Anxiety Disorder in African Americans* (76–88). New York: Springer.
- Kirby, L. D.; Fraser, M. W. 1997. Risk and Resilience in Childhood in M. F. Fraser (Ed.), *Risk and Resilience in Childhood: An Ecological Perspective* (10–33). Washington, DC: NASW Press.
- Larner, M.; Collins, A. 1996. Poverty in the Lives of Young Children in E. J. Erwin (Ed.), *Putting Children First* (55–75). Baltimore: Paul H. Brookes.
- Luthar, S. E.; Zigler, E. 1991. Vulnerability and Competence: A Review on Research on Resilience in Childhood, *American Journal of Orthopsychiatry*, 61, 6–22.
- Luthar, S. E.; Zigler, E. 1992. Intelligence and Social Competence among High-Risk Adolescents, *Development and Psychopathology*, 4, 287–299.
- Lochman, J. E.; Lampron, L. B.; Gemmer, T. C.; Harris, S. R. 1987. Anger Coping Intervention with Aggressive Children: A Guide to Implementation in School Settings in P. A. Keller; S. R. Heyman (Eds.) *Innovations in clinical practice: A source book*, 6, 339–356.
- Masten, A. S.; Best, K. M.; Garmezy, N. 1990. Resilience and Development: Contributions from the Study of Children who Overcome Adversity, *Development and Psychopathology*, 2, 425–444.
- Masten, A. S.; Coatsworth, J. D. 1998. The Development of Competence in Favourable and unfavourable Environments, *American Psychologist*, 53, 205–220.
- Malik, F.; Rohner, R. 2012. Spousal Rejection as a Risk Factor for Parental Rejection of Children, *Journal of Family Violence*, 27, 4, 295–301.
- Morris, B.; McGrath, A.; Goldman, M.; Rottenberg, J. 2014. Parental Depression Confers Greater Prospective Depression Risk to Females than Males in Emerging Adulthood, *Child Psychiatry & Human Development*, 45, 1, 78–89.
- Mrazek, P. J.; Haggerty, R. J. (Eds.) 1994. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for Preventive Intervention Research. Washington, DC: National Academy Press.
- Newland, L.A. 2014. Supportive Family Contexts: Promoting Child Well-Being and Resilience, *Early Child Development & Care*, 184, 9/10, 1336–1346.
- O'Donnell, J.; Hawkins, J. D.; Abbott, R. D. 1995. Predicting Serious Delinquency and Substance Abuse among Aggressive Boys, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63, 529–537.
- Parker, S.; Greer, S.; Zuckerman, B. 1988. Double Jeopardy: The Impact of Poverty on Early Child Development, *Paediatric Clinics of North America*, 35, 1127–1241.
- Randolph, K.; Fraser, M.; Orthner, D. 2006. A Strategy for Assessing the Impact of Time-Varying Family Risk Factors on High School Dropout, *Journal Of Family Issues*, 27, 7, 933–950.
- Richman, J. M.; Bowen, G. L. 1997. School Failure: An Ecological-Interactional-Developmental Perspective in M. F. Fraser (Ed.), *Risk and Resilience in Childhood: An Ecological Perspective* (95–116). Washington, DC: NASW Press.
- Richman, J. M.; Fraser, M. W. 2001. Resilience in Childhood: The Role of Risk and Protection in J. M. Richman, M. K. Fraser (Eds.), *The context of Youth Violence, Risk and Protection* (1–12). Westport: Praeger.
- Richman, J. M.; Rosenfeld, L. B.; Bowen, G. L. 1998. Social Support for Adolescents at Risk of School Failure, *Social Work*, 43, 309–323.

- Rosenfeld, L. B.; Lahad, M.; Cohen, A. 2001. Disaster, Trauma, and Children's Resilience: a Community Response Perspective in J. M. Richman, M. K. Fraser (Eds.) *The Context of Youth Violence, Risk and Protection* (133–186). Westport: Praeger.
- Rutter, M. 1985. Resilience in the Face of Adversity: Protective Factors and Resistance to Psychiatric Disorder, *British Journal of Psychiatry*, 147, 589–611.
- Rutter, M. 1987. Psychosocial Resilience and Protective Mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 316–331.
- Rutter, M. 1994. Stress Research: Accomplishments and Tasks Ahead in R. J. Haggerty, L. R. Sherrod, N. Garnezy, M. Rutter (Eds.), *Stress, Risk and Resilience in Children and Adolescents: Processes, Mechanisms, and Interventions* (354–386). New York: Cambridge University Press.
- Rutter, M. 2001. Psychosocial Adversity: Risk, Resilience, and Recovery in J. M. Richman, M.K. Fraser (Eds.), *The Context of Youth Violence, Risk and Protection* (13–42). Westport: Praeger.
- Sameroff, A.; Bartko, W. T.; Baldwin, A.; Baldwin, C.; Seifer, R. 1999. Family and Social Influences on the Development of Child Competence in M. Lewis, C. Feiring (Eds.), *Families, Risk, and Competence*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Seifer, R.; Sameroff, A. J.; Baldwin, C. P.; Baldwin, A. 1992. Child and Family Factors that Ameliorate Risk Between 4 and 13 Years of Age, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 893–903.
- Smokowski, P. 1998. Prevention and Intervention Strategies for Promoting Resilience in Disadvantaged Children, *Social Services Review*, Vol. 72, No. 3. Chicago: The University of Chicago.
- Vance, J. E. 2001. Neurobiological Mechanisms of Psychosocial Resiliency in J.M. Richman, M. K. Fraser (Eds.), *The Context of Youth Violence, Risk and Protection* (43–82). Westport: Praeger.
- Vondra, J. I. 1990. Sociological and Ecological Factors in R. T. Ammerman, M. Hersen (Eds.), *Children at Risk: An Evaluation of Factors Contributing to Child Abuse and Neglect* (149–170). New York: Plenum Press.
- Walters, K.; Bowen, G. L. 1997. Peer Group Acceptance and Academic Performance among Adolescents Participating in A Dropout Prevention Program, *Child and Adolescent Social Work Journal*, 14, 413–426.
- Wang, L.; Wu, T.; Anderson, J.; Florence, J. 2011. Prevalence and Risk Factors of Maternal Depression During the First Three Years of Child Rearing, *Journal of Women's Health* (15409996), 20, 5, 711–718.
- Watkins-Lewis, K.; Hamre, B. 2012. African-American Parenting Characteristics and Their Association with Children's Cognitive and Academic School Readiness, *Journal Of African American Studies*, 16, 3, 390–405.
- Werner, E. E. 1989. High Risk Children in Young Adulthood: A Longitudinal Study From Birth to 32 Years, *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 72–81.
- Whitney, S.; Renner, L.; Herrenkohl, T. 2010. Gender Differences in Risk/Protection Profiles for Low Academic Performance, *Journal of Community Psychology*, 38, 4, 435–455.
- Wright, E.; Fagan, A.; Pinchevsky, G. 2013. The Effects of Exposure to Violence and Victimization Across Life Domains on Adolescent Substance Use, *Child Abuse & Neglect*, 37, 11, 899–909.
- Wormer, K. 1995. *Alcoholism Treatment: A social Work Perspective*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.

RISK AND PROTECTIVE FACTORS OF CHILD DEVELOPMENT

Jolita Buzaitytė-Kašalynienė

Summary

Risk and protective factors of child development are analysed in the article using the ecological systemic perspective. The concepts of risk and protective factors are presented; theoretical approaches and methodological difficulties of research in the area are discussed. Findings of research on risk and protective factors are presented and connections with research of stress and resilience are discussed. The research of risk and protective factors helps to foresee adverse outcomes of child development, and results can be used in order to plan intervention strategies of social pedagogical help for children and youth, or in order to prevent adverse outcomes, or compensate, reduce their impact. Social pedagogical help must be directed towards reduction of risk and strengthening of protective factors.

Key words: risk factor, protective factor, resilience, ecological systemic approach, outcomes of child development